

NAHÇIVAN'DA TUNÇ ÇAĞI SERAMİKLERİNİN DESEN MOTİFLERİ

TOĞRUL HALİLOV
Doç, Dr., AMEA, Nahçıvan Bölümü
Tarih, Etnografi ve Arkeoloji Enstitüsü
x.toqrul@gmail.com

ÖZ*

Tunç Çağı'nda seramiklerin süslenmesinde çizme, basma, fırçalama vb. gibi teknik yöntemler kullanılmıştır. Kapların süslenmesinde "S", "M", boynuz, vb. gibi çeşitli işaretler, spiral, zikzak, svastika, açılar, dalgalı, düz çizgili, üçgen, dörtgen vb. gibi geometrik desenler kullanılmıştır. Bunlar bazen tek, bazen diğer süslemelerle birlikte çizilerek basit ve bileşik konuludur. Süslemede kullanılan her bir desende, seramikçilerin sanatkarlık yeteneğinin yanısıra zevki ve dini-ideolojik görüşleri önemli yer tutuyordu ve derin anlamları bulunuyordu. Desenlerin hem yerel özellik taşıdığı, hem de diğer kültürlerle benzerlik oluşturduğu görülür. Konuyla ilgili yapılan bilimsel araştırmada, Nahçıvan'ın Tunç Çağı seramikleri üzerindeki desenlerin iki gruba ayrıldığı belirlenmiştir. Süslemede kullanılan desenlerin bir grubu yerel özellik taşıyor. Bir grup desen ise çok yaygındır.

Anahtar Kelimeler: Tunç Çağı, Nahçıvan, motif, simge.

DRAWING MOTIFS OF THE BRONZE AGE CERAMICS IN NAKHCHIVAN

ABSTRACT

In the Bronze Age in the decoration of ceramics technical methods have been used "S", "M", horn, etc. Various signs, spiral, zigzag, swastika, angles, wavy, straight line, triangle, quadrilateral and so on. Geometric patterns are used. They are sometimes simple, sometimes compounded by drawing together with other pictures. In each design used in decoration, ceramics have a profound meaning as well as artistry ability, taste, religion-ideological views are important place. Patterns have both local characteristics and similarities with other cultures. During the scientific research on the subject, the patterns on Nakhchivan `in the Bronze Age ceramics were divided into two groups. A group of patterns used in decorate is a local feature. A group of patterns spread widely.

Key Words: Bronze Age, Nakhchivan, ornaments, symbol.

* Bu çalışma Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı himayesindeki Bilimin Gelişmesi fonunun mali yardımı ile gerçekleştirilmiştir – Grant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde özerk bir devlettir. Kuzeyde ve doğuda Ermenistan (246 km), batıda ve güneyde Türkiye (11 km) ve İran İslam Cumhuriyetleri ile (204 km) komşudur. Özerk Cumhuriyetin Ermenistan doğal sınırını, esasen Zengezur ve Dereleyiz dağları, Türkiye ve İran sınırını ise Aras nehri oluşturmaktadır. Arazisi kuzeybatıdan güneydoğuya doğru 158 km uzanmaktadır. Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin topraklarındaki Tunç Çağı yerleşimlerinden çok sayıda seramik bulunmuştur. Bunlar çeşitli teknik yöntemlerle süslenmiştir. Süslemelerde seramikçilerin sanatkarlık yeteneklerinin yanısıra derin anlamları da bulunmaktadır. Bunların anlamının ve yayılma alanlarının incelenmesi, Azerbaycan arkeolojisinde önemli yer tutmaktadır. Belirtilen konu şimdiye kadar genel bir biçimde araştırılmadığından, bu konu tarafımızdan incelenmiştir. Araştırma sırasında Nahçıvan'daki Tunç Çağı yerleşimlerde bulunmuş seramiklerin üzerindeki desenler sistematize edilmiş ve karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

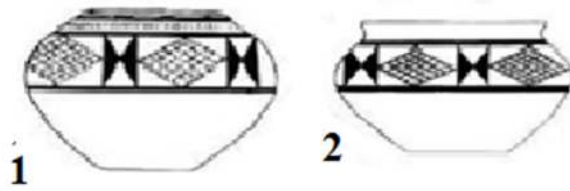
SERAMİKLERİN DESEN MOTİFLERİ

Tunç Çağı'nda diğer sanat alanları gibi seramikçiliğin gelişmesi sonucu seramik ürünlerinin çeşitlerinde, pişirilmesinde ve süslenmesinde de değişiklikler olmuştur. Seramiklerin süslenmesinde çeşitli desenler kullanılmıştır. Boyasız seramiklerde desenler çizme, basma, kesme, kazıma, dövme, kabartma vb. gibi teknik yöntemlerle yapılmıştır. Boyalı seramiklerin üzeri fırçayla çeşitli boylarla süslenmiştir. Desenler kapların gövde kısmına, boğazına çekilmiştir. Süslemelerde geometrik, zoomorfik, nebati, antropomorfik vb. desenler kullanılmıştır. Bunlar basit ve karmaşık kompozisyonlu olarak yapılmışlardır. Süslemede kullanılan her bir desenin derin anlamı bulunmaktadır.

Nahçıvan'ın Tunç Çağı yerleşimlerinden bulunan seramik ürünleri üzerindeki geometrik desenler üçgen, aç, daire, dalgalı, düz çizgiler ve diğer resimlerden oluşur. Bu süsler basit ve bileşik kompozisyonunda uygulanmıştır.

Üçgen Deseni

Üçgen, Nahçıvan'ın Tunç Çağı seramikleri üzerinde en yaygın geometrik desendir (tab. I). Bunlar tek ve birbirine bitişik biçimde yapılmıştır.

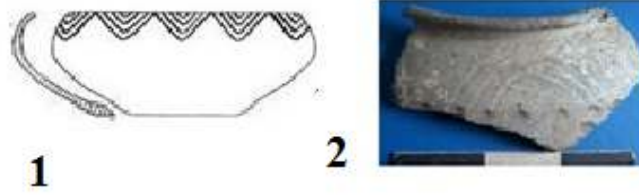
Tablo I. 1- Kızılburun 2- Kültepe II (Bahşeliyev, 2004)

A.A.Vayman, üçgen deseninin Sümer kültüründe kadın sembolü olduğunu (Eneolit SSR, 1982: 60), A.Bullinq zikzaklar gibi onun da dağları sembolize ettiğini belirtmişlerdir (Evsyukov1988: 16). Kaynaklarda birbirine bitişik iki üçgenin sağlığı, ucu yukarı ve aşağı olan iki üçgenin kadını, suyu, yeraltını, hükümdarlığı, erkeği, ilahi güçleri, birbirine geçen üçgenlerin ilahi kuvveti, ateşle suyun birleşmesini sembolize ettiği hakkında bilgiler bulunmaktadır (Mifi narodov mira, 1991: 272-273; Rıbakov 1966: 25). Güney Kafkasyadaki

arkeolojik yerleşimlerde bulunan üzerinde üçgenler bulunan seramikleri üzerinde B.Kuftin Ortadoğu boyalı seramiğinin etkisi olduğunu belirtmiştir adlandırmıştır (Kuftin 1941: 136). Bu tip süslemeli boyalı seramikler, Boğazköy'de bulunan Hitit kültürüne ait seramiklerin üzerinde de bulunmaktadır (Zaxarov, 1927: 147). Üçgen süslemesi, Türk mitolojisinde önemli bir yeri olan Umay Anayı simgeleyen sembollerden biridir (Qurbanov, 2013: 161). Halıcılıkta bu desen "elibeline", "nazarlık" anlamındadır. Birbirine bitişik biçimde yapılmış üçgen süslemesi, prototürk kültürünün yaygın olduğu topraklarda çok sayıda bulunmuştur. Gemikaya (Bahşeliyev, 2002: resim 34; Müseyibli, 2004: 248, 191), Göyce gölü (Qurbanov, 2013: 67) petrogliflerinde, Kültepe II, Kızılburun (Bahşeliyev, 2004: 118, şekil. 28, 3, 10), Erzurum, İran seramiklerinde, Sümer, Elam işaretinde (Elimirzeyevv, 2011: 189), Tripolye kültüründe (Qurbanov, 2013: 67), Orhun-Yenisey alfabesinde birbirine bitişik ve ayrı biçimde yapılmış üçgen resimleri bulunmaktadır. Orhun-Yenisey alfabesinde bu işaret "k", "u" harfini bildirir (Recebli, 2009: 45; Gülensoy, 1989: 7).

Yarım Konsentrik Daire Deseni

Nahçıvan'ın Tunç Çağı seramik ürünleri üzerinde yapılmış olan ilginç desenlerden bir kısmını yarım konsentrik daire resimleri oluşturur. Çalhankale, Karaçuk, Şahtahtı (Bahşeliyev, 2004: 106, şekil 16, 3-7), İliklikaya yerleşimlerinde bu tip seramikler bulunmuştur (tab. II).

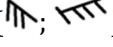

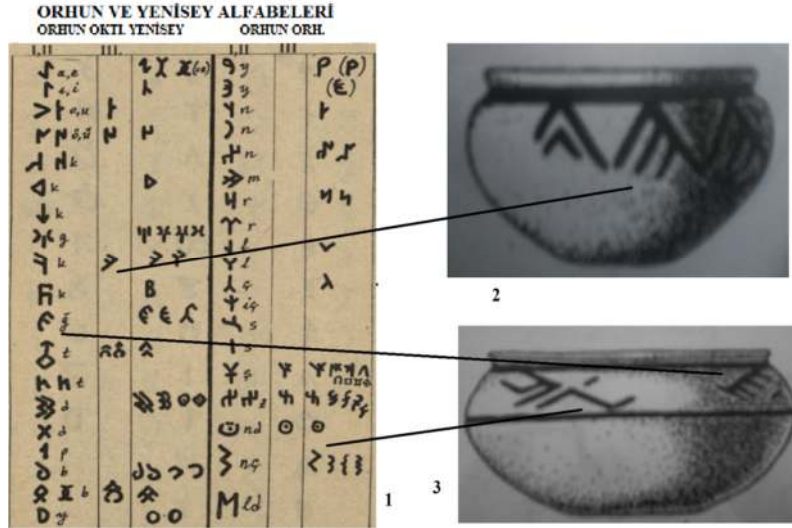
Tablo II. 1- Karaçuk (Bahşeliyev, 2004) 2- (T. Halilov)

Bu resmin anlamı ile ilgili yapılan araştırma sırasında desenin gök kuşağına benzer olduğunu görürüz. Bu yüzden de astral süsleme olarak düşünülebilir. Yarım konsentrik desenin yayılma alanı ile ilgili yapılan araştırma sırasında, en eski örneklerinin Sümer, Elam işaretlerinde (piktogramlarında), Tripolye kültüründe (M.Ö. VII -VI binyıllar) (Qurbanov, 2013: 67), Bulgaristan'daki kaya üstü tasvirlerinde (Yengi, Tuncay, 2013: 77) olduğunu görürüz. Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-Lugat-it Türk" eserinde Oğuzların Karabölükler ve Çuvaldarlar (Xelilov, 2009: 20, 21) boylarının damgaları bu şekilde verilmiştir.

Nahçıvan'ın Tunç Çağı kil kapları üzerinde yapılan ilginç desenler arasında yer alan açılardan kombinasyonundan oluşan süslemeler de bilimsel açıdan önemlidir. Culfa nekropolünde bulunmuş Son Tunç Çağı'na ait seramiğin kaidesine uygulanmış açılardan kombinasyonundan oluşan desenin yayılım alanına bağlı yapılan araştırmada, benzerlerinin Gemikaya petrogliflerinde (Müseyibli, 2004: 221), Tel Mağzaliye (Munçayev 1980: 487), Mingeçevir (Aslanov 1959: 191 c., tab. XLI, 11), İran seramiklerinde, Türkmenistan halılarında yapıldığını görürüz.

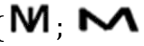

Tarak Biçimli Desen

Tarak biçimli desenler () Nahçıvan bölgesinin Son Tunç Çağı seramikleri üzerindeki ilginç geometrik desenlerdendir (tab.III). Şahtahtı nekropolünden bulunan çanak-çömlek kapların üzerinde bu tip desenler çizilmiştir (Aqayev, 2002:tab. XV, 4; tab. XVIII, 11). Bu desen dünyanın birçok yerlerinde yaygındır. Benzeri Orhun-Yenisey alfabesinde (Gülensoy, 1989: 7), Gobustan, Göyçegölü (Qurbanov, 2013: 67) Gemikaya çevresi petrogliflerinde (Xalilov, 2013: 175, şekil 1, 6) bulunmaktadır. Bunlar sadece desen gibi kullanılmamış, ayrıca mantıksal anlam da taşımaktadır. Düşüncelerimizi kanıtlamak için kaynaklara baktığımızda "yüksek hakimiyet ve vassallar", "vassallık" bildiren han, baltavar, ilteber vb. gibi damgaların bu türlü olduğunu görürüz (Qurbanov, 2013: 49). Orhun-Yenisey alfabelerinde bulunan tarak biçimli işaretlerden biri, ince ünlü harflerde kullanılan "g", diğeri "k" sesini bildirir (Gülensoy, 1989: 7). Talas alfabesinde "g" sesini bildiren işaret, Kırgızlarda ve Avşarlar'daki damgalar da bu şekildedir. Damga işaretleri sırasında "kuray", "ney" adlanır (Gülensoy, 1989: 68; 81). Oğuzların "düker"/ " döger (Ebulqazi, 1974: 50; Gülensoy, 1989: 62) boyunun, Kırgızların (Gülensoy, 1989: 68) damgaları da aynı biçimde yapılmıştır.

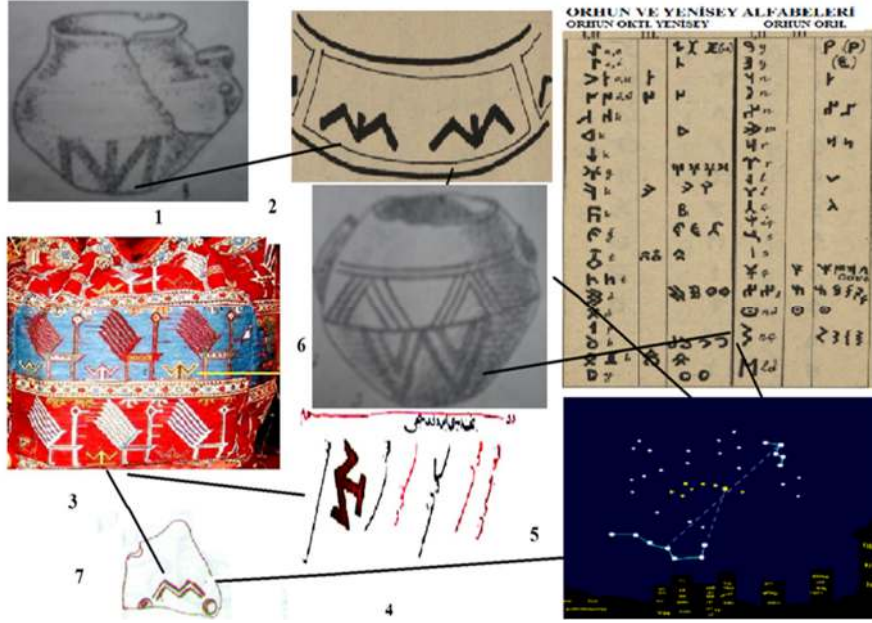

Tablo III. 1- Orhun-Yenisey alfabeti (Gülensoy, 1989) 2, 3- Şahtahtı nekropolü (Aqayev, 2002).

"M" Biçimli Desen

Nahçıvan bölgesinin Son Tunç Çağı seramikleri üzerindeki ilginç geometrik desenlerden bir diğeri de "M" () ve dablyu () biçimlidir. "M" biçimli olanların benzerleri Erken Tunç Çağı seramiklerinde de yapılmıştır (tab. IV). Kültepe I yerleşiminde bu tip desenli seramik örnekleri bulunmuştur (Abibullayev 1982: 291, tab XI, 10; 302, tab. XXII, 9). Ə Kültepe ile Babaderviş, Amiranskora (Кушнарева vb., 1994: 26, 68), Kültepe II (Bahşeliyev, 2004: 164, şekil. 36, 2), Culfa (Aliyev, 1968: tab, 1, 9) vb. yerleşimlerin seramikleri üzerinde de bu tip geometrik desenler tespit olunmuştur. Kaynaklara baktığımızda küçük ayı burcundan olan kutup yıldızının da bu türlü olduğunu görürüz (<https://az.wikipedia.org/wiki/Qütbulduzu>). Culfa nekropolünden bulunan

çömleğin üzerindeki resimin benzeri Azerbaycan halılarında (<http://azerbaijani-studies.blogspot.com>), Kırgızistan'da (Gülensoy, 1989: 32), "Tevârih-i Âl-i Selçuk" eserinde de (https://tr.wikipedia.org/wiki/Tevârih-i_Âl-i_Selçuk) karşımıza çıkmaktadır. Kırgızlar bu deseni (M) "koçkar", "kaçkar" adlandırarak, onun koç boynuzunun bir şekli olduğunu düşünmüşler. Orhan-Yenisey alfabesinde de bu tip işaretler bulunmaktadır. Bunlar farklı biçimde çizilerek "nç", "d", "ld" seslerini ifade etmektedir. Afşarların damgaları içerisinde de benzerleri bulunmaktadır (Gülensoy, 1989: 7).

Tablo IV. 1-Culfa (Aliyev, 1968); 2- Kırgızistan (Kırgız Şapakı) (Gülensoy, 1989) 3- Azerbaycan halısı (<http://azerbaijani-studies.blogspot.com>) 4 (https://tr.wikipedia.org/wiki/Tevârih-i_Âl-i_Selçuk) 5-Küçük ayı burcunda olan kutup yıldızı (https://az.wikipedia.org/wiki/Qütb_ulduzu) 5- Kültepe I (Abibullayev, 1982)

SONUÇ

Nahçıvan'ın Tunç Çağı seramiklerinin süsleme yöntemi ve desen motiflerinin incelenmesi sonucu şunu söylemek olasıdır. Süslemede kullanılan her bir desende seramikçilerin sanatkarlık yeteneği yanısıra zevki, dini-ideolojik görüşleri önemli yer tutmakta olup derin anlamı bulunmaktadır. Desenlerin bir grubu yerel özellik taşımaktadır. Bir grup desenler geniş yayılım alanı bulmuştur. Süslemede yerel desenlerin yanısıra, diğer kültürlerle benzer özelliklerin bulunması farklı bölge insanların dini-ideoloji görüşlerinin benzer olduğunu, her bir desenin derin bir anlamı olduğunu kanıtlamaktadır. Süslemede kullanılan desenler insanların dini-ideolojik görüşlerini yansıtmakla beraber sembol ve damga olarak da kullanılmıştır. Damga olarak kullanılanlar daha çok prototürk kültürünün yaygın olduğu toprakları kapsamıştır.

KAYNAKLAR

- Abibullayev O.A. 1982. *Eneolit i bronza na territorii Naxçivanskoy ASSR*, Baku: Elm.
- Aliyev V.H. 1968. "Culfa arxeoloji tapıntıları", *Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Haberləri, Tarih, felsefə və hüquq seriyası*, Bakü: Az SSR EA, 3: 72-86.
- Aqayev Q.Q. 2002. *Şahtatı v épohi pozdney bronzi i ranneqo jeleza*, Bakü-Moskova: Aqrıdaq.
- Aslanov Q.M., Vaidov R.M., İone Q.İ. 1959. *Drevniy Minqeçaur*, Baku: AN, Az. SSR
- Bahşeliyev V.B. 2002. *Gamikaya tasvirlerinin poetikası*. Bakü: Elm.
- Bahşeliyev V. B. 2004. *Nahçıvan'ın qadim tayfalarının manevi medeniyeti*. Bakü: Elm.
- Ebulgazi B.H. 1974. *Şecere-i Terakime Türklerin Soy Kutugu*, Tercüman 1001 Temel Eser 33, haz.M. Ergin, İstanbul: Tercüman.
- Ebulgazi B.H. 2002. *Şecereyi-Terakime (Türkmenlerin soy kitabı)*, Bakü: Azərbaycan Milli Ansiklopedisi.
- Elimirzeyev A. N. 2011. Erken Elam cemiyyəti: iqtisadi-siyasi münasibətlər və yazı tarixi (e.a. IV-III minilliklər), Bakü.
- Ençlopediya .1991. "Mifi narodov mira", T.I., Moskva.
- Evsyukov V.V. 1988. *Mifolojiya kitayskoqo neolita. Po materialam raspisney na keramike kulturu yanşau*. Novosibirsk: Nauka.
- Gülensoy T. 1989. *Orhun'dan Anadoluya türk damğaları (damğalar, imlər, enlər)*, 51, İstanbul: T.D.A.V.
- Kuftin B.A. 1941. *Arxeolojiçeskie raskopki b Trialetti*, Tblisi: İzdatelstvo, AN QSSR.
- Kuşnareva K.X., Markovin V.İ. 1994. *Epoxi bronzi Kavkaza i Sredney Azii. Ranneya i Srednyaya Bronzi Kafkaza (Oçerednoy tom mnoqotomnoqo fundamentalnoqo izdaniya po arxeologii)*, Moskva: Nauka.
- Qurbanov A. 2013. *Damğalar, remzler, menimsemeler*. Bakü: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araştırmalar Merkezi.
- Munçayev R.M. 2004. "İssledovaniya hjseleniy Tel Mağzaliya i Yarımtepe III v Mesopotomii", *Arxeolojiçeskie otkritiya 1979*, Moskva: Nauka, 487-489.
- Müseybli N.E. 2004. *Gemikaya*, Bakü: Çəşioğlu.
- Recebli E. 2009. *Eski türk yazısı anıtları*, I, Bakü.
- Rıbakov B. A. 1966. "Reliqiya i miroponimaniya pervix zemledelçev Yuqa Vostoçnoy Ebropi (IV-III tısaçaletya do n.e.)" *Mejdunarodnaya konqres do istorikov i proistorikov, dokladi i soobşeniya arxeoloqov*, Moskva, 20.25
- Seriya Arxeolojiya SSR. 1982. "Eneolit SSR", Moskva: Nauka.
- Xelilov T. F. 2013. *Son Tunc-Erken Demir dövründe Naxçıvanın ekinçi-maldar tayfalarının medeniyeti*, Bakü: Elm və təhsil.
- Xelilov B. 2009. *Mahmud Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk" əsərində etnonimlər*, Bakü: Garisma MMC.

Yengi M., Tuncay B. 2013. *Kür-Araz medəniyyəti və türk damğaları: Damğadan yazıya keçid*, Bakı.

Zaxarov A.A. 1927. "Xettskaya keramika iz Boğazköya i nekotoriye zakafkazskiye paraleli", *İzvestiya obşestva Obsledovaniya i izuçeniya Azerbaydjana*, 5: 144- 152.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Tevârih-i_Âl-i_Selçuk

https://az.wikipedia.org/wiki/Qüt_b_uldzu

<http://azerbaijani-studies.blogspot.com>